

ӘДЕБИЕТТАНУ

ӘОЖ 821.512.122 (09); МҒТАР 17.01.11

<https://doi.org/10.47526/3107-3085.21>Д.Б. МУХАМАДИЕВ¹, С.К. СЫЗДЫКОВ¹, Б.С. БЕГМАНОВА²✉¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

✉e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru

АҚЫН ЕРЖАН ӘДІЛБЕКОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ НЕЙРОПОЭТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
НЕЙРОЭСТЕТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу мақалада қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңашыл үрдістердің бірі ретінде сөз зергері, ақын Ержан Әділбеков поэзиясы нейропоэтика мен нейроэстетика ұғымдары контекстінде зерделенді. Зерттеудің мақсаты – ақын поэзиясындағы поэтикалық құрылымдардың нейропоэтикалық және нейроэстетикалық аспектілерін анықтап, олардың оқырман санасындағы қабылдану ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сипаттау. Осыған орай нейропоэтика мен нейроэстетиканың теориялық-әдіснамалық негіздерін жүйелеу; ақын поэзиясындағы образдық жүйе мен көркемдік тәсілдердің психоэстетикалық ықпалын талдау; поэтикалық мәтін мен оқырман санасы арасындағы өзара байланысты айқындау міндеттері белгіленді.

Зерттеудің өзектілігі әдеби мәтінді тек дәстүрлі поэтикалық, құрылымдық немесе стильдік деңгейде ғана емес, оқырман санасында қалыптасатын когнитивтік, эмоциялық және психоэстетикалық қабылдау тетіктерімен сабақтастыра талдауға бағытталуымен айқындалады. Зерттеу материалы ретінде Е. Әділбековтің поэзиялық жинақтарындағы эмоциялық-экспрессивтік, дыбыстық-ырғақтық құрылымы айқын өлең мәтіндері іріктелініп алынды.

Зерттеу мақалада герменевтикалық, когнитивтік және сипаттамалы-фонетикалық талдау әдістері қолданылды. Талдау барысында аллитерация, ассонанс, ырғақ, пауза және символдық құрылымдардың оқырман қабылдауына ықпал ететін поэтикалық факторлар екені айқындалды. Мақалада «нейропоэтика» және «нейроэстетика» ұғымдары тікелей нейрофизиологиялық эксперимент ретінде ғана емес, көркем мәтіннің когнитивтік және эмоциялық қабылдану модельдерін түсіндіретін теориялық-методологиялық ұстаным ретінде қарастырылды.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдардағы антропоэзеттік, когнитивтік және пәнаралық парадигмалар көркем мәтін мен адам санасының өзара байланысын тереңірек зерделеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық туындыны қабылдау үдерісі эстетикалық ықпалмен қатар менталдық және нейрокогнитивтік деңгейлерде жүзеге асатын күрделі құбылыс ретінде тұжырымдалады.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Мухамадиев Д.Б., Сыздыков С.К., Бегманова Б.С. Ақын Ержан Әділбеков поэзиясының нейропоэтикалық және нейроэстетикалық аспектілері // *Yassawi Journal of Philology*. – 2026. – №3 (3). – Б. 117-131. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.21>

***Cite us correctly:**

Muhamadiev D.B., Syzdykov S.K., Begmanova B.S. Aqyn Erzhan Adilbekov poeziasynyn neiropoetikalyq zhane neuroestetikalyq aspektleri [Neuropoietic and Neuroesthetic Aspects of the Poetry of Erzhan Adilbekov] // *Yassawi Journal of Philology*. – 2026. – №3 (3). – Б. 117-131. <https://doi.org/10.47526/3107-3085.21>

Мақаланың редакцияға түскен күні 03.02.2026 / қабылданған күні 30.09.2026

Соңғы жылдары әлемдік әдебиеттану, эстетика және нейрогуманитаристика салаларында нейропоэтика мен нейроэстетика бағыттарының қарқынды дамуы көркем туындының адам миына, ойлау жүйесіне, эмоциялық күйіне және эстетикалық қабылдауына ықпалын кешенді тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік туғызып отыр. Бұл бағыттар көркем мәтіннің поэтикалық құрылымы мен оқырман санасындағы когнитивтік реакциялар арасындағы өзара байланысты айқындауға жол ашады. Осы ғылыми үдеріс аясында ақын Е. Әділбеков поэзиясындағы образдар мен семантикалық қабаттар оқырман санасында когнитивтік-эмоциялық белсенділікпен байланысты қабылдау әсерін қалыптастыратыны сараланды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Е. Әділбеков поэзиясын алғаш рет нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан кешенді қарастыруында. Зерттеу нәтижелері қазақ поэзиясын зерделеуде заманауи пәнаралық әдістердің ғылыми-теориялық мәнін айқындайды.

Кілт сөздер: поэзия, нейропоэтика, нейроэстетика, когнитивтік поэтика, дыбыстық паттерн, эмоциялық қабылдау, оқырман реакциясы.

Кіріспе

Қазіргі гуманитарлық ғылымдар жүйесінде әдебиетті адам санасының күрделі қызметімен, психологиялық қабылдау ерекшеліктерімен және менталдық тәжірибесімен байланыстыра қарастыру үрдісі барған сайын өзектілікке ие болуда. Әдеби мәтін енді тек эстетикалық құндылық немесе мәдени мұра ретінде ғана емес, адам санасында жүзеге асатын когнитивтік, эмоциялық және эстетикалық процестердің тоғысқан кеңістігі ретінде пайымдалады. Мұндай көзқарас әдебиеттанудың зерттеу аясын кеңейтіп, көркем шығарманы оқырман қабылдауы тұрғысынан зерделеуге мүмкіндік береді. Осы үдерісте поэзия ерекше орын алады, себебі поэзиялық мәтін тілдік ықшамдылығымен, бейнелік тығыздығымен және эмоциялық қуатымен адам санасына тікелей әсер ететін көркемдік форма ретінде танылады.

Антропоцентристік парадигманың орнығуы әдебиеттануда пәнаралық бағыттардың дамуына жол ашты. Көркем мәтінді когнитивтік лингвистика, психология, нейроғылымдармен байланыстыра зерттеу әдебиет табиғатын тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан нейропоэтика мен нейроэстетика бағыттарының қалыптасуы заңды құбылыс деп білеміз.

Бұл зерттеуде «нейропоэтика», «нейроэстетика» ұғымдары поэтикалық мәтіннің когнитивтік қабылдануы, эмоциялық және эстетикалық әсер ету механизмдерін әдеби-теориялық тұрғыдан түсіндіруге арналған пәнаралық модель ретінде қолданылды. Осыған байланысты зерттеу эмпирикалық нейроғылыми деректерге емес, мәтіннің когнитивтік және эстетикалық ықпалын әдебиеттанулық талдау аясында қарастыруға бағытталғанын атап өткенді жөн санаймыз. Тұжырымыз дәйекті болуы үшін зерттеуші ғалым, ақын, аудармашы М.В. Фаликманның: «Нейропоэтика, нейрокогнитивтік поэзия сияқты когнитивтік зерттеулердің жаңа бағыттарына сәйкес оқырман санасы мен танымына әсер ететін поэтикалық мәтіндерді нейропоэтика мен нейроэстетика аясында зерттеу қазіргі заман талабынан туындайтын басты міндеттердің бірі деп санаймыз» [1, 349-б.], – деген ғылыми тұжырымы зерттеу мақаламызда қарастырып отырған мәселелердің өзектілігін көрсетеді. Бұл бағыттар поэзияның адам санасына қалай әсер ететінін, көркем бейнелердің қандай психологиялық және эстетикалық реакциялар тудыратынын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге ұмтылады. Нейропоэтика мен нейроэстетика поэзияны тек мәтіндік құрылым ретінде емес, қабылдау сәтінде жүзеге асырылатын менталдық әрекет ретінде қарастырады.

Нейропоэтика поэтикалық тілдің когнитивтік қызметін, яғни поэзиядағы образдар, метафоралар, символдар мен ритмдік құрылымдардың оқырман санасында қалай өңделетінін зерттейді. Поэтикалық мәтінді оқу барысында адам миында ассоциациялық ойлау, эмоциялық реакция, өткен тәжірибені еске түсіру және қиялды іске қосу процестері қатар жүреді. Бұл үдерістер поэзияны қабылдаудың күрделі табиғатын көрсетеді. Неміс ғалымдары

К.Г. Хугентоблер мен Я. Людке: «Нейрокогнитивтік поэтика моделі (Neurocognitive Poetics Model (NCPM)) әдебиетті түсіну кезінде нейрокогнитивтік және эмоциялық процестер туралы деректерді біріктіруге бағытталған» [2, 5-б.], – деп, өздерінің бірлескен ғылыми зерттеу еңбектерінде нейропоэтиканың оқырман санасында қабылдану механизмдерін талдай отырып, поэзияның ойлау мен сезінуге бірдей ықпал ететін ерекше көркемдік жүйе екенін атап өтеді.

Нейроэстетика эстетикалық қабылдаудың нейropsychологиялық негіздерін зерттеуге бағытталады. Поэтикалық мәтіннің оқырман санасына ықпал етіп, әсер туындататынын ресейлік зерттеуші ғалым А. Лурия: «...адамның ақыл-ой әрекеті... ақпаратты (мәтінді) қабылдау, өңдеу, сақтау белсенділігіне жауап береді» [3, 101-б.], – деп, көркем мәтіннің оқырманға әсері тек мағыналық деңгейде емес, эмоциялық және эстетикалық тәжірибе арқылы жүзеге асатынын тұжырымдайды. Поэзия оқырманда эстетикалық ләззат, ішкі толғаныс, кейде мазасыздық немесе тыныштық сезімін тудырады. Бұл сезімдер адам санасында белгілі бір психологиялық реакциялар арқылы қалыптасады. Нейроэстетика осы реакциялардың ықпалын түсіндіруге және поэзияның эстетикалық табиғатын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеттануында поэзияны зерделеу мәселесі дәстүрлі түрде эстетика, поэтика және әдеби дәстүр аясында қарастырылып келді. Дегенмен қазіргі қазақ поэзиясының мазмұндық және формалық күрделенуі жаңа ғылыми әдістерді қажет етеді. Қазіргі ақындар шығармашылығында ішкі психологиялық күй, экзистенциялық ойлар, эмоциялық шиеленіс пен символдық бейнелер жиі кездеседі. Мұндай поэтикалық құрылымдар оқырманды тек мағынаны түсінуге ғана емес, оны сезінуге, ішкі күйзелісті бастан кешіруге жетелейді. Сондықтан қазіргі қазақ поэзиясын нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан пайымдау қазіргі уақыт талабынан туындап отырған қажеттілік деп білеміз. Ақын Е. Әділбеков поэзиясын нейропоэтикалық, нейроэстетикалық контекст аясында зерделеу маңызды құбылыс.

Сөз зергері Е. Әділбеков өзінің поэзиялық туындыларында ұлттық дүниетаным, менталдық құндылықты темірқазық ретінде ұстана отырып, бейнелік ойлау мен эмоциялық әсерге мән беріп, мағына үстеп, поэтикалық мәтінді оқырман санасына әсерлі түрде жеткізуге ұмтылады. Тұжырымымыз дәйекті болуы үшін ақын, әдебиеттанушы ғалым Ж. Аймұханбеттің ақын Е. Әділбековтың «Қасиетті қара апам» атты кітабының алғы сөзінде жазған: «Қара өлеңнің қадірін бір кісідей сезініп, ақындық жауапкершілікті терең түйсінген Е. Әділбековтің қаламынан туған жырлар поэзиядағы мәңгілік тақырыптарды өзіндік ерекшелікпен арқау етуімен маңызды. ...Өлеңдері – өмірдің өзінен алынған, ақын жүрегіне ұялаған қымбат құндылықтарды терең тебіреніс, үйлесімді үндестікпен ұсынған рухани дүниелер» [4, 5-б.], – деген ғылыми мәні зор пікірін тілге тиек еткенді жөн деп санаймыз.

Е. Әділбеков өлеңдеріндегі образдар нақты бір мағыналық шеңбермен шектелмей, оқырманның жеке тәжірибесімен, ішкі эмоциялық күйімен астасып жатады. Бұл поэзияны қабылдау барысында әр оқырман өзіндік интерпретация жасап, мәтінмен жеке деңгейде байланыс орнатады. Сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясындағы символдық құрылымдар мен метафоралық өрістер эстетикалық әсермен қатар, когнитивтік белсенділікті де талап етеді. Өлең жолдары оқырманды ойлануға, ішкі диалог құруға, поэтикалық кеңістікті санада қайта қалыптастыруға жетелейді. Мұндай ерекшеліктер Е. Әділбеков поэзиясын нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан зерттеудің ғылыми негізін айқындайды. Поэтикалық мәтін мен оқырман санасының өзара әрекеті ақын шығармашылығында айқын көрініс тауып, поэзияның психоэстетикалық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Бұл қаламгердің поэтикалық әдісінің бір көрінісі деп білеміз.

Е. Әділбеков өлеңдеріндегі образдар нақты бір мағыналық шеңбермен шектелмей, оқырманның жеке тәжірибесімен, ішкі эмоциялық күйімен астасып жатады. Бұл поэзияны қабылдау барысында әр оқырман өзіндік интерпретация жасап, мәтінмен жеке деңгейде

байланыс орнатады. Сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясындағы символдық құрылымдар мен метафоралық өрістер эстетикалық әсермен қатар, когнитивтік белсенділікті де талап етеді. Өлең жолдары оқырманды ойлануға, ішкі диалог құруға, поэтикалық кеңістікті санада қайта қалыптастыруға жетелейді. Мұндай ерекшеліктер Е. Әділбеков поэзиясын нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан зерттеудің ғылыми-теориялық негізін айқындайды. Осы контексте зерттеуші ғалымдар Г.Қосымова мен А. Нукееваның экспрессивтік поэтикаға қатысты тұжырымдары көркем мәтіндегі тілдік-дыбыстық ұйымдасу мен эмоциялық қабылдау арасындағы байланыстарды модельдеуде әдіснамалық тұрғыдан маңызды орын алады [5, 22-б.]. Аталған зерттеу экспрессивтік құралдардың (қайталама, аллитерация, ассонанс, интонациялық құрылымдар) поэтикалық мәтіннің эмоциялық әсерін күшейтіп қана қоймай, оқырманның қабылдау жүйесінде когнитивтік өңдеу мен эстетикалық реакцияны қатар іске қосатынын дәлелдейді. Осы тұрғыдан алғанда, Е. Әділбеков поэзиясындағы дыбыстық-ырғақтық құрылымдар тек көркемдік тәсіл ретінде емес, оқырман санасында нейроэстетикалық қабылдауды белсендіретін когнитивтік-эмоциялық механизм ретінде түсіндіріледі. Атап айтқанда, аллитерация мен ассонанс арқылы қалыптасатын фонетикалық өрнек мәтіннің интонациялық динамикасын күшейтіп, поэтикалық бейненің психоэстетикалық әсерін тереңдетеді. Сондықтан аталған ғалымдар Г. Қосымова мен А. Нукееваның ғылыми тұжырымдары бұл мақалада формалды сілтеме ретінде емес, поэтикалық мәтіндегі экспрессивтік құрылымдардың когнитивтік өңделуін түсіндіретін және Е.Әділбеков поэзиясындағы нейропоэтикалық модельді негіздеуге мүмкіндік беретін теориялық-әдіснамалық тірек ретінде қолданылады.

Зерттеу жұмысы ақын Е. Әділбеков поэзиясын көркем мәтіннің қабылдану табиғаты тұрғысынан қарастырып, поэтикалық образдардың эстетикалық және психологиялық қызметін айқындауға бағытталған. Зерттеу материалы ретінде Е. Әділбековтің әр жылдары жарық көрген поэзиялық жинақтары және оның шығармашылығына арналған ғылыми еңбектер алынды. Өлең мәтіндері көркем жүйе ретінде қарастырылып, поэтикалық құрылым, бейнелік ерекшелік және эстетикалық әсер тұрғысынан іріктелініп алынды.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Бұл зерттеудің материалдық негізін ақын Е.Әділбековтің әр жылдары жарық көрген поэзиялық кітаптары мен жинақтарға енген өлең мәтіндері құрайды [4; 6; 7; 8; 9]. Сонымен қатар белгілі әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор, халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері Ж. Аймұхамбет [4, 5-б.], зерттеуші Д. Бакдәулетұлы [10, 5-6-бб.] және өзге де әдебиетші қауым өкілдерінің ақын поэзиясына қатысты ғылыми мақалалары басшылыққа алынды.

Зерттеу барысында ақын поэзиясы тұтас көркем жүйе ретінде қарастырылып, жекелеген өлеңдер поэтикалық құрылымы, бейнелік табиғаты және эстетикалық ықпалы тұрғысынан іріктеліп алынды. Мәтін таңдауда хронологиялық принциппен қатар, поэтикалық ой тереңдігі, образдық күрделілік және эмоциялық әсер қуаты негізгі өлшем ретінде алынды. Бұл тәсіл ақын шығармашылығын тұтас көркемдік жүйе ретінде зерделеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістемесінің теориялық негізін қазіргі әдебиеттануда орныққан антропоцентристік, когнитивтік және пәнаралық бағыттар құрайды. Әдеби мәтінді адам санасының қызметімен байланыстыра қарастыру поэзияны тек тілдік құрылым емес, қабылдау, сезіну және эстетикалық әсер ету үдерісі ретінде зерттеуге жол ашады. Осы тұрғыдан нейропоэтика мен нейроэстетика ұстанымдары әдіснамалық тірек ретінде алынды.

Бұл зерттеуде «нейропоэтика», «нейроэстетика», «нейрокогнитивтік әсер» ұғымдары тікелей нейрофизиологиялық эксперимент нәтижелерін білдіретін категориялар емес, поэтикалық мәтінді қабылдаудың когнитивтік-интерпретациялық моделін сипаттайтын әдеби-теориялық ұстанымдар ретінде қолданылды. Осыған байланысты мақаладағы «оқырман санасына әсер етеді», «эмоциялық реакция туғызады», «нейрокогнитивтік ықпал

қалыптастырады» деген тұжырымдар көркем мәтіннің қабылдануын әдеби-теориялық тұрғыдан пайымдайтын ғылыми болжам сипатында қарастырылады. Сонымен қатар нейропоэтика мен нейроэстетика поэзияның ассоциациялық, эмоциялық және эстетикалық қабылдану ерекшеліктерін түсіндіретін пәнаралық гуманитарлық модель ретінде бағаланады.

Мақалада сипаттамалы-талдамалы әдіс негізгі зерттеу тәсілі ретінде қолданылды. Бұл әдіс арқылы Е.Әділбеков поэзиясындағы поэтикалық образдар, метафоралар мен символдық құрылымдар жүйелі түрде сипатталып, олардың эстетикалық қызметі айқындалды. Сипаттамалы талдау барысында ақынның «Махамбеттің монологы», «Ақ киімді ақсақал», «Ана зары» өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар, ассонанс пен аллитерация үлгілері нақты мәтіндік негізде сараланды. Бұл поэтикалық мәтіннің дыбыстық ұйымдасу ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Герменевтикалық әдіс көркем мәтіндегі символдық құрылымдарды түсіндіруге негіз болды. Бұл талдау арқылы символдық бейнелердің көпқабатты мағынасы мен ұлттық мәдени кодтармен байланысы анықталды.

Когнитивтік талдау поэтикалық образдардың ассоциациялық өрісін және олардың оқырман санасында тудыратын эмоциялық белсенділік механизмдерін айқындауға бағытталды. Ақын поэзиясындағы бейнелердің қабылдануы ассоциациялық ойлау мен қиял белсенділігі арқылы жүзеге асатыны осы тұрғыдан зерделенді. Нейроэстетикалық талдау поэзиялық мәтіннің эмоциялық-эстетикалық әсер ету табиғатын қарастыруға бағытталды. Бұл ретте ырғақ, дыбыстық үйлесім, интонация және бейнелік тұтастықтың оқырман эмоциясына ықпалы ескерілді. Сонымен қатар зерттеуде Е. Әділбеков поэзиясы қазіргі қазақ поэзиясындағы ортақ үрдістермен салыстырмалы түрде қарастырылды. Бұл әдіс ақын шығармашылығының көркемдік ерекшеліктерін нақтылауға және оның поэтикалық жүйесін кең контексте бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында дәстүрлі поэтикалық талдау мен заманауи пәнаралық әдістер ұштастырылды. Бұл синтез көркем мәтінді тек формалық немесе мазмұндық деңгейде емес, қабылдау және интерпретация үдерісімен бірлікте қарастыруға мүмкіндік берді.

Осылайша, қолданылған әдістер поэзиялық мәтінді тек тілдік құрылым ретінде емес, адам санасында жүзеге асатын эстетикалық және психологиялық құбылыс ретінде зерделеуге жол ашты. Бұл зерттеудің ғылыми дәйектілігін арттырып, алынған нәтижелердің теориялық маңызын қамтамасыз етеді деп санаймыз.

Талдау мен нәтижелер

Ақын Е. Әділбеков поэзиясының нейропоэтикалық және нейроэстетикалық қырлары оның көркемдік жүйесінің ішкі заңдылығы ретінде айқындалады. Нейропоэтика ұғымын ғылыми айналымға енгізген америкалық ғалымдар Ф. Тернер мен Э. Пеппель поэзияның ырғақтық құрылымының адам миының нейрондық белсенділігімен тығыз байланысты екенін зерделеді [11]. Аталған ғалымдардың зерттеулеріне сүйенсек, өлең жолдарындағы ырғақ пен дыбыстық қайталаулар оқырман санасының белсенділігін арттырып, эмоциялық әсер қалыптастыратыны тұжырымдалды. Сонымен қатар нейроэстетиканың негізін қалаушылардың бірі, ағылшын ғалымы С. Зеки көркем шығарманың оқырманға эмоциялық тұрғыдан әсері мидың белгілі бір аймақтарын белсендіретінін зерделеді [12, 224-б.]. Ғалым С. Зеки өлеңнің оқырман қауымға әсері тек интеллектуалдық тұрғыдан ғана емес, нейроэстетикалық мәнге ие екенін тұжырымдады. Ғалымдар Ж.Фоконье мен М. Тернердің «коцептуалдық араласу» (conceptual blending) атты бірлескен авторлықтағы теориясы бойынша шығармалардың, ондағы поэтикалық бейнелер мен метафоралардың оқырман санасында тигізер ықпалы ғылыми тұрғыдан дәлелденген [13]. Нейроэстетика ұстанымдары аясында поэзиялық образдардың эстетикалық қабылдануы мен эмоциялық интерпретациясы өзара байланыста қарастырылатын теориялық құбылыс ретінде сипатталады. Мұндай тәсіл поэзияны көркем қабылдау үдерісін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік береді. Жоғарыда аталған шетелдік зерттеушілердің тұжырымдарына сай, ақын Е. Әділбеков поэзиясы да дәл

осы заңдылықтарды қазақы дүниетаным арқылы жүзеге асыратынын аңғарамыз. Сөз зергері туындыларындағы ырғақ, дыбыс үйлесімі және архетиптік образдардың оқырман санасына нейрокогнитивтік деңгейде ықпал ететінін тұжырымдаймыз.

Ақын өлеңдері оқырман санасында бірден логикалық ұғынуға емес, алдымен сезімдік қабылдауға, ішкі толғанысқа әсер етуімен ерекшеленеді [10, 5-б.]. Бұл құбылыс поэзияның тек мазмұн жеткізуші құрал емес, адам санасының терең қабаттарына ықпал ететін эстетикалық тетік екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, сөз шебері Е. Әділбеков поэзиясын нейропоэтика мен нейроэстетика ұстанымдары арқылы талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау барысында байқалған басты ерекшелік – ақын поэзиясындағы образдық жүйенің рационалдыктан гөрі интуитивті қабылдауға бағдарлануы. Өлең жолдары ішкі күйді, көңіл толқынын, сана қозғалысын бейнелеуге бағытталған. Мұндай поэтикалық құрылым оқырман қабылдауында белгілі бір деңгейде эмоциялық әсер туғызады деп санаймыз. Нейропоэтикалық тұрғыдан бұл құбылыс поэзияның қабылдану сәтінде іске қосылатын менталдық тетіктерімен тығыз байланысты.

Ақын Е. Әділбеков өлеңдеріндегі кейіпкерлер, образдар жүйесі көбіне архетиптік сипатта көрініс табады. Уақыт, табиғат, жалғыздық, үнсіздік, жақсы мен жаман, жарық пен көлеңке және тағы басқа ұғымдар ақын поэзиясында тек символдық мағынада емес, эмоциялық әсер ету құралы ретінде қолданылады [10, 6-б.].

Ақын Е. Әділбековтің «Ақ киімді ақсақал» атты өлеңінде:

Ақ киімді ақсақал,
Ұялап иман өңіне.
«Ақылым, балам, құлақ сал:
Аңсама атақ, бақ-шаһар,
Жұлдызың жансын!», – деді де,
Тіледі ақ жол, сәт-сапар,
Түсімде аян берді де.
Алақан жайдым: «Әумин!», – деп,
Ақ бата өлең тегін бе?!
Ақ киімді ақсақал,
Оранған сәлде басына.
Боз атқа мінген тулатып,
Аялдап аз-кем қасымда.
Аяндап кетті бір уақыт,
Ақ киімді ақсақал [4, 37-б.].

Бұл өлең жолындағы бейнелер оқырман санасында бұрыннан қалыптасқан мәдени-танымдық кодтармен сабақтасып, терең сезімдік әсер қалдырады. Мәселен, өлең жолдарындағы «ақ киімді ақсақал», «ақыл», «ақ жол», «ақ бата» сияқты ұғымдардағы ашық дауысты дыбыстардың қайталануы мәтінде жұмсақ, сабырлы интонация қалыптастырып, тыныштық пен рухани үйлесім әсерін күшейтеді. Бұл фонетикалық құрылым поэтикалық мазмұнның лирикалық-пәлсапалық реңкін айқындайды.

Жоғарыдағы өлең жолдарындағы дыбыстық қайталаулар (ассонанс, аллитерация) поэтикалық ырғақ пен эмоционалдық әсерді күшейтетін негізгі құрал ретінде қызмет етеді. Мәселен, жұмсақ дауыстылардың басымдығы баяу, сабырлы интонация тудырса, қатаң дауыссыздардың жиіленуі ішкі ширығу мен экспрессивтілікті арттырады. Бұл құбылыстарды тұтастай алғанда поэзияның фонетикалық құрылымы оқырманның эмоциялық қабылдауына ықпал ететін когнитивтік-эстетикалық механизм ретінде сипаттауға болады.

Ж. Фоконье мен М. Тернердің «концептуалдық араласу» (conceptual blending) теориясы тұрғысынан қарастырғанда, ақын поэзиясында нақты және символдық кеңістіктердің тоғысуы байқалады. Мысалы, «Ақ киімді ақсақал» өлеңіндегі ақсақал бейнесі бір мезетте

нақты кейіпкер әрі рухани архетип қызметін атқарады. Оқырман санасында осы екі мағыналық кеңістіктің қабысуы нәтижесінде күрделі эмоциялық-ассоциациялық модель қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, поэтикалық бейненің мұндай екіжақты (нақты және символдық) қабылдануы мәтіннің интерпретациялық мүмкіндігін кеңейтіп, оқырман санасында көпқабатты ассоциациялық құрылымның қалыптасуына жағдай жасайды деп пайымдауға болады. Нейроэстетика ұстанымдары аясында мұндай көркем образдардың эстетикалық әсері мен эмоциялық қабылдау ерекшеліктері өзара байланыста қарастырылатын теориялық мүмкіндік ретінде сипатталады.

Сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясындағы тағы бір маңызды мәселе – ырғақ пен дыбыстық (ассонанс, аллитерация) үйлесімнің эмоциялық қабылдауға тікелей ықпалы. Е. Әділбеков өлеңдерінде ішкі ырғақ, дыбыс қайталаулары, пауза мен үнсіздік элементтері поэтикалық мазмұнды күшейтіп, оқырман сезіміне әсер етеді.

«Махамбеттің монологы» өлеңінде оқырман қауымның шығарманы, оның смантикалық мәнін кедергісіз қабылдай алу ерекшелігін ескергенін аңғарамыз.

...Ақ білектің күшімен,
Ақ найзаның ұшымен.
Ата жаумен алыстық,
Ат үстінде қарыстық.
Атамекен, ел үшін,
Алтын бесік жер үшін... [6, 13-б.], – деп толғайды.

Немесе:

...Қайран да, қайран Нарыным,
Қайғырып, қатты налыдым.
Құлы боп неге барасың,
Қатыгез жалған тағдырдың?!
Қуаты қайда қалыңның,
Қымбат шыбын жаныңның.
Қайтқаныма қарымың.
Қалың елім қайрайтын,
Қайнасын шабыт, дарыным.
Қоздатайын рух беріп,
Қорқыттың қобыз сарынын.
Құдайым қуат сыйласа,
Қайтарам жаудың арынын... [7, 15-б.], – десе,
Толғайда, толғай, толғайды,
Толғасам көңілім толмайды.
Толағай теңіз дүние,
Тобырға қалың мұң-қайғы.
Ау, Исатай, Исатай!
Тірліктің түбі балдай-ды,
Тамсантар тіл мен таңдайды.
Тазы боп шалғың келсе де,
Түлкідей алдап, арбайды.
Тауға да, тасқа ұр басынды,
Түбі ажал алмай қймайды.
Таусылған күні талқаның,
Тағдыр да қолын бұлғайды.
Тұрағың мамық топырақ,
Тірілсең, өлсең шұрайлы.

Толассыз төксе ақ жауын,
Торғай да ықтар тоғайды,
Тәккапарға садағам,
Такқұмарлар оңбайды...
...Текті атаның тұқымы,
Тұнығымен тыныстап,
Тұлпар мініп ту ұстап,
Туған елін қорғайды,
Тұлғалы ұл сендей тумайды.
«Тура биде туған жоқ»,
«Туғанды биде иман жоқ»,
Тыныштық қашан орнайды?! [8, 7-б.], – дейді.

Аталған шығармадағы дауысты «а» дыбысының (ассонанс); «т», «қ» дауыссыз дыбыстарының (аллитерация) қайталану жиілігі айқын байқалады. Мысалы, «қайран», «қалың», «қуат», «қайрайтын», «қоздатайын», «толғайда, толғай, толғайды», «тамсантар тіл мен тандайды», сияқты ұғымдар құрамындағы қатаң «қ» дауыссызы интонациялық ширығу мен ішкі қарсылық, күреске ұмтылу эмоциясын күшейтеді. Бұл дыбыстың артикуляциялық жағынан да қысқа, өткір айтылуы мәтіндегі экспрессивтілікті арттырады. Ал ашық «а» дауысты дыбысының (ақ, ата, ат, атамекен, алтын) жиі қайталануы поэтикалық ырғақты кеңейтіп, мәтіннің әуезділігін жұмсартады және эмоциялық созылыңқылық әсерін қалыптастырады. Сонымен қатар дауыссыз, қатаң «т» дыбысының қайталануы динамикалық қозғалыс пен ішкі кернеуді күшейтіп, өлеңнің фонетикалық құрылымында контрастық әсер тудырады.

Осы тұрғыдан алғанда, аталған дыбыстық қайталаулар поэтикалық мәтіннің фонетикалық ұйымдасуын ғана емес, оның эмоционалдық-эстетикалық қабылдану сипатын да айқындайды. Бұл құбылысты нейропоэтикалық тұрғыдан дыбыстық паттерндердің оқырман эмоциясын белсендіруге ықпал ететін когнитивтік-эмоциялық механизм ретінде интерпретациялауға болады деп пайымдаймыз. Ақынның бұл поэтикалық стилі оның поэзияның нейроэстетикалық табиғатын айқындайды, себебі ырғақ пен дыбыс эмоциямен тікелей байланыста қабылданады. Ақын осы мүмкіндікті көркемдік деңгейде шебер пайдаланады.

Зерттеу барысында ақын поэзиясының оқырман қабылдауында бірізді емес, көпқабатты әсер тудыратынына көз жеткіздік. Бір өлең әртүрлі оқырманға әрқилы эмоциялық күй сыйлауы мүмкін. Бұл поэзияның ашық құрылымға ие екенін және мағынаның қабылдаушы санасында қайта жасалатынын көрсетеді. Мұндай ерекшелік нейропоэтикаға тән, себебі поэзиялық мәтін дайын мағынаны ұсынбай, сананы әрекетке шақырады. Ақын өлеңдерінің ұзақ уақыт есте сақталуы да осы қасиетпен тығыз байланысты деп санаймыз.

Талқылау нәтижесінде ақын Е.Әділбеков поэзиясындағы эстетикалық әсердің бір сәттік емес, ұзақ мерзімді екені айқындалды. Өлеңді оқығаннан кейінгі ойға шомылу, ішкі толғаныс, қайта оралып оқу қажеттілігі нейроэстетикалық ықпалдың белгісі ретінде көрінеді. Бұл құбылыс поэзияның адам психикасына терең сіңетінін және эстетикалық тәжірибенің тұрақты элементіне айналатынын дәлелдейді. Ақын поэзиясының осындай қасиеті оны қазіргі қазақ поэзиясындағы ерекше құбылыс ретінде танытады.

Бақылау нәтижелері ақын поэзиясының қазақы дүниетаныммен терең сабақтастығын да көрсетеді. Өлеңдердегі ойлау жүйесі, бейнелердің табиғи болмысы, сезімнің ішкі иірімдері ұлттық эстетикалық танымға жақын. Бұл ерекшелік нейропоэтикалық әсердің ұлттық менталитетпен үйлесімді жүзеге асуына мүмкіндік береді. Ақын поэзиясы заманауи ғылыми ұғымдармен талданғанымен, оның негізінде дәстүрлі қазақы сезіну мен ойлау жүйесі жатқанын байқауға болады.

Талқылау барысында поэзиядағы эмоциялық әсердің тек жағымды күймен шектелмейтіні де анықталды.

Мысалы, «Қыршын ғұмыр» өлеңінде:

Қырқылған қанатынан қыршын ғұмыр,
Тыңдашы жоқтау айтқан жыршыңды бұл.
Шынары Шығысымның құлағанда,
Көк аспан күңіреніп күрсінді бір.

Көгімнен жұлдыз ағып, ай тұтылды,
Қашырды бейбіт жатқан жау құтымды.
Бабадан мирас болған мыңдаған жыл,
Ұрлады бостандықтай бақытымды...

Көңілді торлағанда таудай қайғы,
Кеудемде бота мұңым қан жылайды.
Жарылды жанартау боп ет жүрегім,
Намысым қайралғанда найзағайлы.

Бойлайық бостандықтың қадіріне,
Есімі ел есінде әлі міне.

Бұл күнде бас иеді ел тағзым етіп,
Ер жүрек қайсар қыздың қабіріне... [4, 54-б.].

Өлең жолдарындағы «қыршын ғұмыр», «қырылған қанат», «жарылды жанартау», «найзағайлы намыс» сияқты қатаң, ұяң, үнді дауыссыздарға құрылған бейнелі тіркестер динамикалық ырғақ пен трагедиялық экспрессияны арттырып, поэтикалық мәтіннің эмоциялық әсерін арттырады. Бұл поэзиядағы дыбыстық құрылымның ұйымдасу принципі тек фонетикалық деңгеймен шектелмей, мәтіннің когнитивтік-эмоциялық қабылдану механизмдеріне тікелей әсер ететінін көрсетеді.

Жалпы алғанда, зерттеу мақаламызға арқау болған сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясын саралай отырып, оның ақындық қабілеті мен шеберлігін пайымдадық. Ақын шығармалары оқырман санасына ерекше ықпал ететін көркемдік құрылымға ие және эстетикалық, аксиологиялық, дидактикалық құндылықтарды сіңіру барысында нейропоэтикалық, нейроэстетикалық әлеуетке ие екеніне көз жеткізілді. Бұл ерекшелік оның поэзиясын қазіргі әдеби үдерісте ғылыми тұрғыдан жаңаша қырынан қарастыруға мүмкіндік береді және зерттеудің теориялық маңызын арттырады деп пайымдаймыз.

Зерттеу барысында ақын Е. Әділбеков поэзиясының нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан күрделі, көпқабатты көркемдік жүйеге ие екеніне көз жеткізілді. Ақын шығармаларында поэтикалық бейнелер тек эстетикалық функция атқарып қана қоймай, оқырман санасында белгілі бір менталдық және эмоциялық процестерді жүзеге асыратын механизм ретінде көрініс табады. Бұл нәтижелер поэзияның адам психикасына әсер ету әлеуетін ғылыми тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында анықталған негізгі нәтижелердің бірі – ақын поэзиясындағы бейнелердің қабылдану сатысы алдымен сезімдік деңгейде жүзеге асатыны. Өлең мәтінін оқу кезінде оқырман алдымен эмоциялық әсерді басынан кешіреді. Ақынның бейнелі тілі, ішкі ырғаққа құрылған туындылары оқырманды рационал тұрғыдан ойлаудан бұрын ішкі түйсікке бағыттайды.

Зерттеу нәтижелері ақын поэзиясында эстетикалық әсердің бір бағытты емес, динамикалық сипатта екенін көрсетті. Өлеңдердегі мағына бірден ашылмайды, қайта оқу, ойға оралу арқылы тереңдей түседі. Бұл ерекшелік нейроэстетикалық әсердің уақытқа тәуелді екенін аңғартады. Ақын өлеңдері оқырман санасында ұзақ сақталып, кейінгі қабылдауларда жаңа эмоциялық және мағыналық реңктерге ие болады. Мұндай қасиет поэзияның когнитивтік емес, тәжірибелік өнер түрі екенін айқындайды.

Ақын Е. Әділбеков поэзиясындағы дыбыс, ырғақ және пауза элементтерінің эмоциялық қабылдаудағы маңызын да нақтылады. Автор өлеңдерінде дыбыстық үйлесім ерекше рөл атқаратыны сараланды. Оған жоғарыда келтірілген автор өлеңдері нақты мысал бола алады. Е.Әділбеков өлеңдеріндегі ұйқас, дыбыс қайталаулары, тыныс белгілер арқылы берілетін паузалар оқырманның эмоциялық күйіне әсер етіп отыратынына көз жеткіздік.

Ақынның «Ана зары» атты монологқа құрылған туындысынан үзінді келтірейік:

Қайда кетті?..

Қайратым, қайран бала?!

Жаңаауылда, әлде жаз жайлауда ма?

Айдарынан жел ескен айбозым-ау,

Қай қалада?..

Жүрсің сен қай далада?!... [9, 113-б.]

Бұл жолдардан қаламгердің оқырманға деген нейроэстетикалық әсерінің тағы бір мысалын көреміз. Өлеңіндегі «қайда кетті?», «қайратым, қайран бала?», «қай қалада?», «қай далада?» сияқты қатаң «қ», «к» дауыссыздарына негізделген риторикалық қайталаулар ішкі күйзеліс пен эмоциялық ширығудың жоғары деңгейін көрсетеді, сөйтіп экспрессивті интонацияны күшейтеді. Мәтінді нейропоэтикалық, нейроэстетикалық тұрғыдан қабылдаумен қатар, оны физиологиялық деңгейде де сезініп, түйсінетінін аңғарамыз.

Зерттеу нәтижесінің бір маңызды қыры – ақын поэзиясының ұлттық дүниетаныммен сабақтастығы. Зерттеу барысында анықталғандай, поэтикалық бейнелер қазақы болмысқа, табиғатпен үндес ойлауға, ішкі толғанысқа құрылған. Бұл ерекшелік нейропоэтикалық әсердің ұлттық менталитетпен үйлесімді түрде жүзеге асатынын дәлелдейді. Сөз зергерінің «Қасиетті, қара апам», «Аңыз дала», «Абыз дала», «Күй-құдірет», «Ер Түріктің тәуелсіз көк бөрісі» [4], «Ақ бесігім – туған жер», «Көк бөрі қазағым», «Ер Қабанбай-Дарабоз» [6] сияқты өлеңдерінің атауынан-ақ ұлттық дүниетанымның болмысын танып, рухын сезінеміз. Ақын шығармаларындағы эмоциялық тереңдік қазақ оқырманы үшін таныс сезімдер арқылы беріледі, сол арқылы эстетикалық қабылдау күшейеді. Себебі: «Поэзияның адамзатқа ұзақ уақыт бойы серік болуы оның адам танымына, сезіміне терең әсер еткенін айғақтайды» [14, 1230-б.].

Практикалық тұрғыдан алғанда, зерттеу нәтижелері ақын Е. Әділбеков поэзиясын қазіргі әдебиеттану мен білім беру саласында қолданудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынады. Белгілі бір шығарманы нейропоэтикалық және нейроэстетикалық тұрғыдан талдау әдісі көркем мәтінді талдау барысында оқырман қауымға өз көмегін беретін тәсілдердің бірі деп санаймыз. Бұл тәсіл оқырманның мәтінді тек мазмұндық тұрғыдан емес, қабылдау, сезіну, эмоциялық ықпал, әсер тұрғысынан да түсінуіне мүмкіндік береді. Өлеңді тек мазмұндық тұрғыдан ғана талдап қоймай, оны сезіну, ішкі әсерін байқау, эмоциялық ықпалын саралау арқылы оқырманның әдебиетке деген қызығушылық арттыруға болады.

Зерттеу нәтижелері нейропоэтика мен нейроэстетиканың қазақ әдебиеттануындағы қолданылу мүмкіндігін нақтылай түседі. Бұл ұғымдар поэзияны тек мәтін ретінде емес, адам санасымен байланыстағы құбылыс ретінде зерделеуге мүмкіндік береді. Ақын Е. Әділбеков поэзиясын талдау арқылы алынған нәтижелер осы әдістің тиімділігін көрсетіп, болашақ зерттеулерге теориялық негіз болады деп тұжырымдаймыз.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері ақын Е. Әділбеков поэзиясының көркемдік қуатын ғылыми тұрғыдан дәлелдеп қана қоймай, оның адам санасына әсер ету мүмкіндігін де көрсетеді. Бұл пікірімізге зерттеуші Д. Бақдәулетұлының: «Сөз зергері Е. Әділбековтің ақындық дарыны мен шеберлігінің тағы бір қыры – оқырманға эстетикалық, психологиялық, танымдық (когнитивті) тұрғыдан әсер ете алуында» [10, 5-б.], – деген ғылыми тұжырымы дәлел болады.

Е. Әділбековтің поэзиялық туындылары эстетикалық қабылдаудың, эмоциялық толғаныстың және ішкі рухани тәжірибенің тұтас жүйесі ретінде көрінеді. Бұл ақын

поэзиясының нейропоэтикалық және нейроэстетикалық әлеуетін айшықтайды деп пайымдаймыз.

Қорытынды

Зерттеу барысында ақын Е. Әділбеков поэзиясының нейропоэтикалық және нейроэстетикалық аспектілері жан-жақты талданды. Ақын шығармашылығында қолданылатын поэтикалық бейнелер, композициялық шешімдер, символдық және метафоралық ерекшеліктер оқырманның санасына когнитивтік және эмоциялық тұрғыдан қаншалықты әсер ететіні зерделенді. Бұл сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясының қазіргі әдебиеттану ғылымында жаңа әдістемелік бағыт ретінде қарастырылуына негіз болды. Нейропоэтикалық және нейроэстетикалық талдау тәсілдері ақын шығармашылығын тек мазмұндық немесе формалық тұрғыдан ғана емес, оның психоэстетикалық ықпалын саралауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында поэзияны талдаудың когнитивтік, әдеби-теориялық және пәнаралық тәсілдері үйлестірілді. Бұл әдіс поэтикалық мәтіндегі бейнелік құрылымдардың оқырман санасында ассоциациялық байланыстар тудыру, эмоциялық әсер қалыптастыру және эстетикалық қабылдауды белсендіру үдерістерін айқындауға мүмкіндік берді.

Ақын Е. Әділбеков поэзиясындағы дыбыстық құрылым, ырғақ және бейнелік жүйе арасындағы сабақтастық мәтіннің қабылдану ерекшелігін күшейтетін маңызды фактор ретінде көрініс табады. Бұл байланыс поэзияның эстетикалық әсерін тек тілдік деңгейде емес, қабылдау мен интерпретация деңгейінде де түсіндіруге негіз болады деп пайымдаймыз.

Осылайша, зерттеу поэзиялық мәтінді когнитивтік және эстетикалық қабылдау тұрғысынан қарастыру оның көркем табиғатын тереңірек ашуға мүмкіндік беретінін көрсетеді. Мұндай тәсіл қазіргі әдебиеттануда поэзияны пәнаралық тұрғыдан зерделеудің теориялық және әдіснамалық негіздерін кеңейтеді.

Ақын Е. Әділбеков поэзиясының ерекшелігі оның ұлттық дүниетаныммен үйлесімділігінде. Өлеңдердегі табиғат бейнелері, кеңістік пен уақыт концепциялары, адам мен әлем арасындағы ішкі үйлесім қазақ эстетикалық ойлау жүйесінің негіздерін сақтай отырып, оқырманға ұлттық мәдени кодтар арқылы эмоциялық және когнитивтік әсер береді. Бұл тұжырым нейроэстетикалық тәсіл арқылы ақын поэзиясының ұлттық ерекшелігін зерттеуге мүмкіндік беретін маңызды дәлел болып саналады.

Зерттеу практикалық тұрғыдан да маңызға ие. Сөз шебері Е. Әділбеков өлеңдерін талдау арқылы алынған нәтижелер «Қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы» пәндері және «Өлеңтану», «Өлең өрімі» курстарында пайдалануға болады. Бұл білім алушылар, жалпы оқырман қауымның әдеби талдау дағдыларын арттырып қана қоймай, эстетикалық сезімін, шығармашылық ойлау қабілетін дамытады.

Зерттеу қорытындысы көрсеткендей, ақын поэзиясының эмоциялық тереңдігі кейде жағымды сезімдермен ғана шектелмейді. Кейбір өлеңдерде мұң, ішкі қақтығыс, қайғы немесе тосқауылдық жағдайлар басым көрінеді. Алайда бұл эмоциялық жағдайлар эстетикалық қабылдауда катарсистік әсер береді, оқырманды ішкі толғанысқа жетелейді, ой мен сезімді үйлестіруге мүмкіндік туғызады. Мұндай әсерлер нейропоэтикалық тұрғыдан оқырман санасында ұзақ уақыт сақталады, бұл поэзияның психоэстетикалық тиімділігін арттырады. Сонымен қатар зерттеу ақын шығармашылығындағы композициялық құрылымдардың психологиялық әсерін дәлелдеді. Фрагментарлық композициялар, үзінділік ырғақтар, бейнелердің психологиялық тереңдігі оқырманға когнитивтік қайта өңдеуді және эмоциялық резонансқа түсуге мүмкіндік береді. Бұл ерекшелік ақын Е. Әділбеков поэзиясын қазақ әдебиетіндегі заманауи эстетикалық зерттеудің нысаны ретінде қарастыруға жол ашады.

Қорытынды барысында төмендегідей тұжырымдарға қол жеткіздік:

– ақын Е. Әділбеков поэзиясы эмоциялық және когнитивтік ықпалдардың өзара үйлескен жүйесі арқылы оқырман санасында терең эстетикалық тәжірибе қалыптастырады;

– әрбір өлең жолы эмоциялық әсер туғызып, оқырманды ой мен сезімнің өзара әрекеттеуіне шақырады;

– ақын өлеңдеріндегі дыбыс, ырғақ, композициялық, бейнелік элементтер поэзияны тек көркем мәтін ғана емес, санамен байланысқан күрделі эстетикалық құндылық құбылысы ретінде қызмет етеді.

Қорытындылай келе, сөз зергері Е. Әділбеков поэзиясында нейропоэтикалық және нейроэстетикалық ықпалдың көпқабатты сипаты байқалатыны тұжырымдалды. Зерттеу нәтижелері поэзиялық мәтіннің тек тілдік құрылым емес, оқырман санасында жүзеге асатын когнитивтік және эмоциялық интерпретация үдерісі екенін көрсетеді. Поэтикалық бейнелердің көпқабатты қабылдануы мәтіннің мағыналық мүмкіндігін кеңейтеді. Осы тұрғыдан поэзияны талдау әдеби-теориялық және пәнаралық гуманитарлық модель шеңберінде жүзеге асатын күрделі интерпретациялық процесс ретінде сипатталатыны анықталды. Ақын өлеңдерінде эмоция мен ой біртұтас көркем жүйе ретінде әрекет етіп, оқырман санасында эстетикалық тәжірибенің қалыптасуына негіз болатыны айқындалды. Ақын Е. Әділбеков поэзиясының когнитивтік және эмоциялық қабылдау механизмдерімен сабақтас эстетикалық әсер қалыптастыратыны тұрғысынан бағаланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фаликман М.В. Нейропоэтика как область когнитивных исследований // Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова. – 2017. – Выпуск №14. – С. 349–368.
2. Hugentobler K.G., Ludtke J. Micropoetry Meets Neurocognitive Poetics: Influence of Associations on the Reception of Poetry // Psychology of Language. – 2021. – Vol. 12. – P. 3–12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.737756>.
3. Лурия А. Основные проблемы нейролингвистики. – Москва: Либроком, 2009. – 256 с.
4. Әділбеков Е. Қасиетті қара апам. – Алматы: Алгоритм, 2023. – 248 б.
5. Қосымова Г.С., Нукеева А.М. Көңіл-қош жырларындағы экспрессивтік тәсілдер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2025. – №4 (138). – Б. 20–28. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.270>
6. Әділбеков Е. Өмір-өлең. – Алматы: Daір, 2025. – 108 б.
7. Жастықтың оты жалындап: Жас ақындардың жыр жинағы / Құраст.: С. Құсанбаев. – Өскемен: «С. Аманжолов атындағы ШҚМУ» баспасы, 2004. – 186 б.
8. Тарбағатай ақындары жырлайды / Құраст.: С. Тыныбаев. – Өскемен: “Шығыс-Баспа” баспасы, 1999. – 220 б.
9. Суырлының сұлу саздары / Құраст.: Ә. Мәселұлы. – Өскемен, 2014. – 312 б.
10. Бақдәулетұлы Д. Ақын Ержан Әділбеков шығармашылығындағы ұлттық аксиологиялық аспектілер // Тұғырлы Тарбағатай. – 18.10.2024. – №42 (8503). – Б. 5-6.
11. Turner F., Poppel E. The neural lyre: Poetic meter, the brain, and time // Poetry. – 1983. – №142 (5). – P. 277–309.
12. Zeki S. Inner Vision: An Exploration of Art and the Brain. – New York: Oxford University Press, 1999. – 224 p.
13. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p.
14. Wassiliwizky E., Koelsch S., Wagner V., Jacobsen T., Menninghaus W. The emotional power of poetry // Social Cognitive and Affective Neuroscience. – 2017. – №12(8). – P. 1229-1240. <https://doi.org/10.1093/scan/nsx069>.

REFERENCES

1. Falikman M.V. Neiropoetika kak oblast kognitivnyh issledovani [Neuropoetics as a field of cognitive research] // Trudy Instituta russkogo iazyka im. V.V. Vinogradova. – 2017. – Vypusk №14. – S. 349–368. [in Russian]

2. Hugentobler K.G., Ludtke J. Micropoetry Meets Neurocognitive Poetics: Influence of Associations on the Reception of Poetry // *Psychology of Language*. – 2021. – Vol. 12. – P. 3–12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.737756>.
3. Luria A. Osnovnye problemy neirolingvistiki [The main problems of neuro-linguistics]. – Moskva: Librokom, 2009. – 256 s. [in Russian]
4. Adilbekov E. Qasietti qara apam [Holy Black granny]. – Almaty: Algorifm, 2023. – 248 b.
5. Qosymova G.S., Nukeeva A.M. Konil-qosh zhyrlaryndagy ekspressivtik tasilder [Expressive Techniques in 'Köñil-qosh' Poems] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2025. – №4 (138). – B. 20–28. <https://doi.org/10.47526/2025-4/2664-0686.270> [in Kazakh]
6. Adilbekov E. Omir-oleñ [Life is a poem]. – Almaty: Dair, 2025. – 108 b. [in Kazakh]
7. Zhastyqtyn oty zhalyndap: Zhas aqyndardyn zhyr zhinagy [The fire of youth is burning: a collection of poems by young poets] / Qurast.: S. Qusanbaev. – Oskemen: «S. Amanzholov atyndagy ShQMU» baspasy, 2004. – 186 b. [in Kazakh]
8. Tarbagatai aqyndary zhyrlaidy [The poets of Tarbagatai read poetry] / Qurast.: S. Tynybaev. – Oskemen: “Shygys-Baspa” baspasy, 1999. – 220 b. [in Kazakh]
9. Suyrlrynyn sulu sazgary [Beautiful songs of Suyrly] / Qurast.: A. Maseluly. – Oskemen, 2014. – 312 b. [in Kazakh]
10. Baqdauletuly D. Aqyn Erzhan Adilbekov shygarmashylygyndagy ulttyq aksiologialyq aspektiler [National axiological aspects in the work of the poet Yerzhan Adilbekov] // *Tugyrlly Tarbagatai*. – 18.10.2024. – №42 (8503). – B. 5-6. [in Kazakh]
11. Turner F., Poppel E. The neural lyre: Poetic meter, the brain, and time // *Poetry*. – 1983. – №142 (5). – P. 277–309.
12. Zeki S. Inner Vision: An Exploration of Art and the Brain. – New York: Oxford University Press, 1999. – 224 p.
13. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002. – 440 p.
14. Wassiliwizky E., Koelsch S., Wagner V., Jacobsen T., Menninghaus W. The emotional power of poetry // *Social Cognitive and Affective Neuroscience*. – 2017. – №12(8). – P. 1229-1240. <https://doi.org/10.1093/scan/nsx069>.

Neuropoietic and Neuroesthetic Aspects of the Poetry of Erzhan Adilbekov

Abstract. This research article examines the poetry of Yerzhan Adilbekov – a master wordsmith and poet – as an example of an innovative trend in contemporary Kazakh poetry and it analyzes it within the context of neuropoetics and neuroaesthetics. The aim of the study is to identify the neuropoietic and neuroaesthetic aspects of poetic structures in the poet's work and to scientifically describe the characteristics of their perception in the reader's consciousness. In this regard, the following objectives were set: to systematize the theoretical and methodological foundations of neuropoetics and neuroaesthetics; to analyze the psychoaesthetic impact of the imagery system and artistic techniques in the poet's poetry; and to determine the interrelationship between the poetic text and the reader's consciousness.

The relevance of the study is defined by its orientation toward analyzing literary texts not only at the traditional poetic, structural, or stylistic levels but also in connection with the cognitive, emotional, and psychoaesthetic mechanisms of perception formed in the reader's consciousness. As research material, poetic texts from E. Adilbekov's poetry collections were selected based on their distinctly expressive emotional content and sound-rhythmic structure.

The study employs hermeneutic, cognitive, and descriptive-phonetic methods of analysis. The analysis revealed that alliteration, assonance, rhythm, pause, and symbolic structures are poetic factors that influence the reader's perception. In this article, the concepts of “neuropoetics” and “neuroaesthetics” are considered not merely in terms of direct neurophysiological experiments, but as theoretical and methodological frameworks that explain the cognitive and emotional models of literary text reception.

The anthropocentric, cognitive, and interdisciplinary paradigms prevailing in the contemporary humanities necessitate a deeper investigation of the interrelationship between literary texts and human consciousness. From this perspective, the process of perceiving a poetic work is conceptualized as a complex phenomenon that unfolds not only at the aesthetic level but also at the mental and neurocognitive levels.

In recent years, the rapid development of neuropoetics and neuroaesthetics in the fields of world literary studies, aesthetics, and neurohumanities has created opportunities for a comprehensive investigation of the influence of literary works on the human brain, the cognitive system, emotional states, and aesthetic perception. These directions open pathways to clarifying the interrelationship between the poetic structure of a literary text and the cognitive responses in the reader's consciousness. Within the scientific process, the analysis demonstrated that the imagery and semantic layers in the poetry of E. Adilbekov generate a perceptual effect associated with cognitive-emotional activity in the reader's consciousness.

The scientific novelty of the research lies in the fact that it provides the first comprehensive neuropoetic and neuroaesthetic examination of E. Adilbekov's poetry. The results of the study clarify the scientific and theoretical significance of contemporary interdisciplinary methods in the study of Kazakh poetry.

Keywords: poetry, neuropoetics, neuroaesthetics, cognitive poetics, sound pattern, emotional perception, reader response.

Нейропоэтические и нейроэстетические аспекты поэзии поэта Ержана Адильбекова

Аннотация. В данной исследовательской статье поэзия мастера слова и поэта Ержана Адильбекова рассматривается как одна из новаторских тенденций современной казахской поэзии в контексте понятий нейропоэтики и нейроэстетики. Цель исследования – определить нейропоэтические и нейроэстетические аспекты поэтических структур в творчестве поэта и научно описать особенности их восприятия в сознании читателя. В связи с этим были поставлены следующие задачи: систематизировать теоретико-методологические основы нейропоэтики и нейроэстетики; проанализировать психоэстетическое воздействие системы образов и художественных приёмов в поэзии автора; выявить взаимосвязь между поэтическим текстом и сознанием читателя.

Актуальность исследования определяется его направленностью на анализ литературного текста не только на традиционном поэтическом, структурном или стилистическом уровне, но и в сопряжении с когнитивными, эмоциональными и психоэстетическими механизмами восприятия, формирующимися в сознании читателя. В качестве исследовательского материала были отобраны поэтические тексты из сборников стихотворений Е.Адильбекова, отличающиеся выраженной эмоционально-экспрессивной и звуко-ритмической структурой.

В исследовании применялись герменевтический, когнитивный и описательно-фонетический методы анализа. В ходе анализа было выявлено, что аллитерация, ассонанс, ритм, пауза и символические структуры являются поэтическими факторами, оказывающими влияние на восприятие читателя. В статье понятия “нейропоэтика” и “нейроэстетика” рассматриваются не только как непосредственный нейрофизиологический эксперимент, но и как теоретико-методологическая установка, объясняющая когнитивные и эмоциональные модели восприятия художественного текста.

Антропоцентрические, когнитивные и междисциплинарные парадигмы, господствующие в современных гуманитарных науках, требуют более глубокого изучения взаимосвязи художественного текста и человеческого сознания. С этой точки зрения процесс восприятия поэтического произведения концептуализируется как сложное явление, осуществляемое не только на эстетическом, но и на ментальном и нейрокогнитивном уровнях.

В последние годы интенсивное развитие нейропоэтики и нейроэстетики в области мирового литературоведения, эстетики и нейрогуманитаристики открывает возможности для комплексного изучения влияния художественного произведения на мозг человека, систему мышления, эмоциональное состояние и эстетическое восприятие. Данные направления открывают пути к выявлению взаимосвязи между поэтической структурой художественного текста и когнитивными реакциями в сознании читателя. В рамках этого научного процесса было проанализировано, что образы и семантические пласты в поэзии Е.Адильбекова формируют перцептивный эффект, связанный с когнитивно-эмоциональной активностью в сознании читателя.

Научная новизна исследования состоит в том, что поэзия Е.Адильбекова впервые рассматривается комплексно с нейропоэтической и нейроэстетической точки зрения. Результаты исследования раскрывают научно-теоретическое значение современных междисциплинарных методов в изучении казахской поэзии.

Ключевые слова: поэзия, нейропоэтика, нейроэстетика, когнитивная поэтика, звуковой паттерн, эмоциональное восприятие, читательская реакция.

Авторлар туралы мәлімет

Мухамадиев Д.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: dauren-7725@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Сыздықов С.К. – PhD, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Бегманова Б.С. – корреспондент-автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, Қазақстан, Алматы қ.

Information about the authors

Mukhamadiyev D.B. – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: dauren-7725@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Syzdykov S.K. – PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Begmanova B.S. – The Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, Kazakhstan, Almaty.

Сведения об авторах

Мухамадиев Д.Б. – кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: dauren-7725@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.

Сыздықов С.К. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, e-mail: sake.sakebaev@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.

Бегманова Б.С. – автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, e-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, Казахстан, г. Алматы.